

2. A mitikus világkép (vázlat)

Személtetés:

- *A halottlátó*. Moldován Domokos filmje (FV. 80.)

Javasolt könyvészet (általános munkák):

- Boglár Lajos: *A tükör két oldala*. Bevezetés a kulturális antropológiába. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 2005.
- Cocchiara, Giuseppe.: *Az európai folklór története*. Bp., 1962.
- Cocchiara, Giuseppe.: *Az örök vadember*. Bp., 1965.
- Donini, Ambrogio: *Korok, vallások, istenek*. A kezdetleges vallási kultuszoktól a kereszténység eredetéig. Budapest, 1961.
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. I–III. Bp., 1993.
- Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Bp., 1987.
- Frazer, J. G.: *Az Aranyág*. Bp., 1965/1993.
- Gombrich, E. H.: *A művészet története*. Bp., Gondolat Kiadó, 1983.
- Gurevics, A. J.: *A középkori ember világképe*. Bp., 1979.
- Ivanov, Vjacseszlav V.: A kettős szimbolikus osztályozásról. In: *Nyelv, mítosz, kultúra*. Bp., 48–66.
- Kirk, G. S.: *A mítosz*. Bp., 1993.
- Marót Károly: Vallás és mágia. *Ethnographia* XLIV. 1933. 31–44.
- Meletyinszkij, Jeleazar: *A mítosz poétikája*. Bp., 1985.
- Rivièrre, Claude: *Socio-antropologia religiilor*. Iași, Polirom, 2000. 28–46.
- Róheim Géza: A kazár nagyfejedelem és a turulmonda. *Ethnographia* 1917. 58-99.
- Székely János: *A mítosz értelme*. Bukarest, 1985.
- Tokarev, Sz. A. (szerk.): *Mitológiai Enciklopédia*. I–II. Bp., 1988.
- Voigt Vilmos: *A vallási élmény története*. Bp., 2004. 31–45.

2. A mitikus világkép

A világról alkotott összes ismeretek alkotják a **világképet**. Elképzelhető mitikus (mágikus), vallásos (keresztény) és tudományos világkép.

A fejlett mitológiákban a mítoszokból egy szemléletes és strukturált **világmodell** rajzolódik ki. (Ez azonban csak elméleti rekonstrukció, nem empirikus szintű fogalom, Je. Meletyinszkij *A mítosz poétikájában* „implicit mitológiának” nevezi, ugyanis a világmodellre csak a mítoszokból, a rítusokból, a nyelvi szemantika elemzéséből lehet következtetni.)

Ugyancsak rendszerszerű világmodell rekonstruálására törekednek a vallások és a tudomány is. (A mitikus gondolkodás kronológiailag is, lényegét tekintve is ellentéte a történeti és természettudományos gondolkodásmódnak.)

- Az első olyan korszakot, amelyre vonatkozóan egységes és stabil világmodellről beszélhetünk, kozmologikus vagy **mitopoétikus kornak** nevezik. Felső időhatára az a kor, amely közvetlenül megelőzte a civilizáció születését a Közel-Keleten, a Földközi-tenger

partvidékén, Indiában és Kínában. Magyar vonatkozásban a kereszténység előtti kor. Ebben a korban a világot **a mitológia** magyarázta, feloldva annak ellentmondásait.

- A mitológiai rendszert mítoszok (történetek) alkották, s az ellentmondások, feszültségek feloldásának legfőbb módszere a rítus (szertartás: pl. termékenységvarázslás, gyógyítás, védekezés-elhárítás, jóslás, átmeneti rítus stb.) volt. A **mítoszok és rítusok** szétválaszthatatlanok, egyazon mitológiai rendszer részét alkotják, primátusukat nem lehet eldönteni. (Kirk 1993)

A világmodellt alkotó kategóriák:

A. J. Gurevics *A középkori ember világképe* című munkájában (1979. 15–17.) a következő módon különíti el a világmodelleket alkotó kategóriákat:

A. *Kozmikus kategóriák*: tér, idő, okság, változás, sors, szám, érzéki és érzékfeletti viszonya, rész és egész, valóság és fikció (Isten)

B. *Társadalmi kategóriák*: egyén és közösség (individuum és szocium), munka, gazdagság, jog, tulajdon, szabadság, igazság, barátság, rokonság, család, nő stb.

A mítosz funkciói (lásd: Kirk 1993):

- a. elbeszélő, szórakoztató mítoszok;
- b. gyakorlatias, szabályokat ismétlő mítoszok;
- c. spekulatív, magyarázatokkal szolgáló mítoszok;
- d. a túlvilágjárás, eszkatológia mítoszai.

3. A mitikus gondolkodás általános jellemzői

a) A varázserő formái a mítoszokban

Az animizmus

Az **animizmus** legtagabb definíciója: **hit a szellemi lényekben.**

Edward B. Tylor szerint (*Primitive Culture*, 1871.) a lélek szellem, mely a halál után szabaddá válik. Az emberiség első kultusza az ősök lelkét illette. A „vadak” étellel töltik meg a természet elemeit (pl. a felhő, eső, szél, folyó „tudatosan” cselekszik).

Tőle terjed el a „kulturális csökevény” (survival) fogalma is: a régi kultúrákból értelmüket veszített csökevények maradnak fenn.

A mana fogalma

- A **mana** anonim és diffúz természetfölötti eredetű erő, amely a természetben működik. Rokontható a „befolyás”, „erő”, „tekintély”, „szerencse”, „hatalom” stb. fogalmakkal. Pl. egy vezető vagy mesterséget űző ember ereje, autoritása az általa birtokolt manától függ. (Rivière, 35.) – Lehet jótékony, segítő vagy ártó hatású. Az ember arra törekszik, hogy a maga oldalára állítson egy ilyen spirituális erőt. Ellenben veszélyes lehet arra nézve, aki nincs felkészülve arra, hogy kapcsolatba lépjen vele (pl. a szent vezető megérintése veszélyes). – A mana a „szent” kezdeti, primitív megnyilvánulásaként fogható fel.

- Elsőként 1878-ban R.H. Codrington lelkész fedezi fel a Fidzsi-szigeteken (Melanézia), majd Marcel Mauss, Émile Durkheim, Claude Lévi-Strauss stb. mítoszfelfogásában jut fontos szerephez a fogalom.

A mágia

* A mágia máig érvényes meghatározása és a mágikus cselekmények tipológiája **James George Frazer** (1854–1941) angol tudós *Az Aranyág (Golden Bough)* című művéből származik. Első kiadása két kötetben 1890–91-ben, a harmadik átdolgozott, kibővített kiadása 1911–1915 között 12 kötetben jelent meg. Magyarul válogatás: *Az Aranyág* (1965/1995) – J. G. Frazer tipikus szobatudós („anthropologie de chambre”, „karosszék-etnológus”) volt, a terepet nem ismerte („Isten őrizzen meg tőle!”).

- A mitikus gondolkodás mágikus jellegű: **a világot a személytelen, közvetlen varázserő révén, ráhatással lehet befolyásolni**. Alapja az a felismerés, miszerint **a dolgok közötti hasonlóság, ill. kapcsolat egyetemes érvényű**.

- A mágikus gondolkodásnak **két fő elve** van: 1. a hasonlóság vagy utánzás elve; 2. az érintkezés (tapadás) elve. Ennek megfelelően **a mágiának két típusa** van:

1. **homeopátiás (utánzó vagy analógiás) mágia** – Ennek alapelve: a hasonló hasonlót hoz létre. Valamely eredmény eléréséhez elég az eredeti cselekvés utánzása. (pl. vadásmágia, az árpa learatása, a vízvetés hivatkozással a bibliai előidőre, a visszafelé számláló ráolvasások)

2. **átviteli (érintkezésen alapuló) mágia** – Lényege, hogy a tárgyon, személyen előidézett hatás ugyanezt a hatást váltja ki egy másik tárgyon, személyen is, amivel az előző tárgy vagy személy kapcsolatban áll vagy valaha kapcsolatban állt. (pl. a tehéntej elvitele a tehén nyomainak összeszedése révén, a boszorkány megverése stb.). Pl. A képmás maga a személy (pl. fénykép).

Példák az érintkezésen alapuló mágiára:

- Mágikus gondolkodás a szólásokban (Kertész 1922. 103–104.): „Kőhöz legyen mérve!” vagy „Közmét/közment legyen mondva!” „Ide mért ne legyen!” = Jelentése: 'kő[hö]z mé[r]t', azaz a kövön, a bálványon következzen be a baj, amiről beszélnek, ne azon a személyen, akinek testén a bajt megmutatják.

- Bűnbakállítás: Az állatáldozatok esetében a kijelölt állatra ruházzák át saját vétkeiket, ezért nevezik el bűnbaknak. A bűnbak feláldozásával pedig az istenség színe előtt – úgy vélték – lemosták magukról a vétkeiket. (Dümmerth 1986.124.)

- Egy régi hiedelem szerint a Föld gyermekei vagyunk. Ezért a nehezen haldoklót leteszik az ágyról a mestergerenda alá tett gyékényponyvára, a megkeresztelt gyermeket pedig otthon leteszik a földre, majd az apa (az égi szférát, a magasságot ugyanis ő képviseli) magasra emeli, hogy nagyra nőjön (Hódmezővásárhely, Illyés E. 1931. 106.)

- Mindkét forma a dolgok egyetemes összefüggésébe vetett hiten alapul, ezért szimpatikus (rokonszenvi) mágiának is nevezhető.

- A mágia J. G. Frazer szerint az emberi gondolat első formája (↔ E. B. Tylor szerint az animizmus a korábbi). A vallás későbbi, személyes erőiben hisz már. – A **vallás** a felsőbb hatalmak megnyerése és kibékítése. Két része van: hit és szertartás. Sok korszakban összekeveredik a mágiával, párhuzamosan gyakorolják őket. – J. G. Frazer szerint a mágiának időben elhatárolhatók egymástól. – J. G. Frazer evolucionista: a mágia megelőzi a vallást. A tabu is előbb volt, mint a vallás, mert mágián alapszik.

A tabuk

A mágiának két formája van: a pozitív mágia (valamilyen cél elérése érdekében) és a negatív mágia (tiltások, tabuk). A **tabu** az a szabály, amit a közösség kötelezővé tesz önmaga számára a legfontosabb javak (élelem, anyagi javak, nők) felhasználásának ellenőrzése céljából.

Néhány példa a magyar hiedelemvilágból: a vérfertőzés bűn, s mint ilyen büntetést érdemel; az ünnepnapokon tilos dolgozni, táncolni (pl. a kővé válás mondái; a táncoló ünnepprontók kővé válnak, elpusztulnak); az állapotos asszonyok tabui, állatokra vonatkozó tabunevek: a medve, a farkas, a szarvas azért kapta a nevét, mert „valódi” nevét nem volt szabad kimondani stb.

A totemizmus

Az állatokra, növényekre, tárgyakra vonatkozó tilalmak képezik a **totemizmus** alapját. A totemizmus lényege, hogy egy közösség (egyén, nemzetség törzs) valamely állatfajjal (ritkábban növényvel v. tárggyal) hozza magát kapcsolatba. Leggyakoribb formája az állatöstől való származtatás. A totemállat húsának fogyasztása legtöbb népnél tilos (tabu), más népeknél viszont éppen ajánlatos, különösen ünnepi alkalmakkor. C. Lévi-Strauss szerint (*Le totémisme aujourd'hui*. Paris, 1962.) a totemizmusnak a társadalmak megszervezésében volt fontos szerepe (pl. az egy totemcsoportba tartozók házassági tilalma, örökbefogadás, élelemelosztás). Egy másik rendszerben az az állat képez tabut a leszármazottak számára, amivé az elhunyt reinkarnálódik. – Léteznek törzsi, nemi, egyéni totemek. – A totemizmust a szibériai rokonnépek is ismerik, s a középkori krónikáink alapján úgy tűnik, hogy a pogány magyarok is ismerték. Anonymus szerint Emesének álmában héja jelent meg, és teherbe ejtette (turulmonda).

b) A gondolkodás szinkretikus jellege

- A mitopoétikus korban a társadalmi tudatformák – mindennapi megismerés, vallás, művészet, filozófia – nincsenek elkülönölve (**szinkretizmus**). (Vö. Gombrich 23–34.)

* **Lucien Lévy-Bruhl** (1857–1939): → Több könyvben (pl. *La mentalité primitive*. Paris, 1922.) fejti ki azt a sokat vitatott nézetét, miszerint a természeti embert a *prelogikus* és *misztikus* gondolkodás („vad gondolkodás”) jellemzi, ami *kollektív* jellegű, közös gondolkodás eredményeképpen alakul ki a mitikus világkép. (Voigt 120.) szerinte a „primitív” gondolkodás gyökeresen eltér a logikus gondolkodástól. Úgy véli, hogy a primitív gondolkodás nem ismeri a racionális fogalmakat: pl. okság, elvont tér és idő, szükségszerűség, véletlen stb. Az ember a misztikus körülményeknek veti alá magát (*participacion mystique*): az álmom és valóság, a fizikai és lelki világ, a külső és a belső, egyén és közösség összefonódik, minden egyformán létezik. (Voigt 121.)

c) A mitikus világkép diffúz jellege

- A mitikus gondolkodásmód nem elvont jellegű, az absztrakt fogalomalkotás a mitopoétikus korban fejletlen. A mitikus szemlélet **diffúz jellegű**: nincs különbség szubjektum és objektum, anyagi és szellemi, emberi és nem emberi, földi és égi között (pl. tárgy és jel, dolog és szó, lény és neve azonos). A láthatatlan világ is valóságosan létező: A természetfeletti is (csak?) természet. A földrajzi ismert tér bármikor átválthat a mitológikus (vallási) térbe és fordítva. Pl. az istenek világa hol a földön, hol az égben van, de a földön is megjelenhetnek (pl. a szellemek kedvelt megjelenési helyei, időpontja).

Diffúz tér- és időképzetek

- A mitológiákban *a tér és az idő nem semleges kategóriák*, érzelmi-értéki tartalommal telítődnek. Nem függetlenülnek az őket kitöltő tárgytól, tehát nem egyneműek. (ellentétben a homogén matematikai térrel és idővel) – A lineáris idő nem létezik, a mítopoétikus kor ideje **ciklikus**: csak a cselekvések egymásutánosságát érzékelték, de a lineáris időképzet nem volt domináns: alá volt rendelve az életjelenségek ciklikus felfogásának. Csak a természet ciklikus körforgását érzékelték, a fejlődés képzete nem született még meg. Nem a változás, hanem az ismétlődés volt a tudat és a magatartás meghatározó momentuma. A ciklikus (örökkévaló) időbe épül be a gyakorlati élet lineáris ideje.

- A múlt állandóan életre kel, visszatér (pl. a rítusokban, a hiedelmekben, a természetfölötti lények megjelenésében stb.) ezért a múlt a jelen valóságos részévé válik. Így a jelen elveszíti önmagában való értékét, másfelől mélyebb, maradandóbb tartalmat nyer azáltal, hogy közvetlen kölcsönviszonyban áll a mitikus múlttal, mely nem csupán betelt idő, de egyben örökkévaló és örökkön tartó is. Ily módon az életből hiányzik a véletlenszerűség és az idő elfutása; az élet az örökkévalóság része, s ezáltal magasabb értelmet nyer. (Gurevics, 84-85.) Az idő statikus: pl. a hősök nem öregszenek (vö. Kalevala, görög mítoszok), egyidőben jelennek meg más-más korok emberei (Pl. Dante az emberi nem egész történetét szinkrón metszetben adja: a jelen–múlt–jövő a mában adott, az idő áll.), álom és ébrenlét állandóan átjátszik egymásba (lásd: Gilgames, jóslatok, turulmonda stb.)

- A világi, köznapi időt át- meg átszövik a szakrális ünnepi idő mozzanatai. Van megkülönböztetett kiemelt idő: ez a szakrális, ünnepi idő, de ebben feloldódik a profán idő. Az idő tehát nem közömbös az emberi cselekedetek szempontjából. **A szakrális idő** a szent előidőre való emlékezés a szokásokban, rítusokban. Csak a szakrális idő rendelkezik igazi realitással. (A középkorban a ciklikus időfelfogást a finalista váltotta fel. Szent Ágoston elveti a ciklikus időszemléletet: a világ a teremtéstől a vége fele halad, míg az utolsó ítélet után beleolvad az örökkévalóságba. A kereszténység az időt az Ószövetség szellemében eszkatologikus folyamatként fogja fel. A történelem a Messiás eljövetelére való feszült várakozássá válik. A középkorban az idő a múlttól terhes, a világ öregszik és hanyatlik.)

- Ugyanígy van **szent és profán tér**. A szakrális tér a központban van, a perifériák fele haladva a szakralitás foka csökken. (Eliade) A világ közepe: *axis mundi*. (Ennek konkrét realizációi: templom, világfa) A kozmikus tér felosztása: 1. a világtér kultivált, megművelt része (“a bekerített közép”) 2. a világ megműveletlen, kaotikusnak maradt része (a külső ismeretlen, rettegett világ) (Vö. Kalevala, Gilgames) Ugyanez a képzet a középkorban tovább élt: A keresztény világ határain túl a tér elveszítette pozitív tulajdonságait, ott künn a barbárok pusztái és rengetegei kezdődtek, amelyekre az isteni és emberi rend nem volt érvényes.

Antropomorfizmus és zoomorfizmus

- Lévén, hogy a mítoszok a természetet egységben fogják fel (diffúz jelleg), a természetet is antropomorfizálják. Ezt nevezzük a mítoszok **antropomorfizmusának**. A szervetlen világot maga a nyelv is antropomorfizálja: asztalláb, hegygerinc stb. A természeti jelenségek a mítoszokban célirányosan működhetnek, életre képesek, szenvedélyeik vannak, fizikai alakot ölthetnek, elpusztulhatnak stb. A kozmoszt is zoo-

vagy antropomorf kategóriákban ragadják meg, azonosítják a mikro- és makrokozmoszt: a kozmosz gyakran egy kozmikus felnagyított emberi test (pl. valamely istenség, jávorszarvastehén testrészeiből, teknősbéka páncéljából stb. keletkezik; hal, cet, bálna tarja stb.) Vagyis a mítoszokban hiányzik az emberi test és a külső világ világos szembenállása. Az ember nem tud különbséget tenni önmaga és a természet között – ez nyilvánul meg a totemizmusban, de az animizmusban is.

- A mítoszok antropomorfizmusának egy másik megnyilvánulása a mitikus átváltozás (**metamorfózis**) természetessége (pl. a hős nappal állat, éjjel ember; Huwawa, Enkidu a Gilgamesben).

d) Szimbolikus jelleg

A diffúz jellegből következik az is, hogy a konkrét tárgyi képzetek képesek jelszerűvé, szimbolikus jellegűvé válni. Ez a mítoszok **szimbolizmusa**.

Példák:

a) A térre vonatkozó képzetek szimbolikus jellegűek: a lent és a fent értékminőséget fejeznek ki; az égtájaknak jelentései vannak stb.

b) A rész is szimbolizálhatja az egészet (**partitatív meghatározások**). Például a varázscselekményekben elég a megrontani kívánt személy ruhadarabját, hajszáját, lábnyomát stb. megszerezni.

- A művészet a vallással és a mítosszal kapcsolódik össze: az első képek vallásos szimbólumok.

- A mitikus képek értelmezése bizonytalan: pl. nem lehet eldönteni, hogy a képek (gör. „eikon”, lat. „imago” és „figura”) csak ábrázolnak-e vagy meg is testesítik az illető fogalmat. Ez a történeti folyamat végül is a helyettesítéstől a megjelenítés felé tartott. → „Ahogy a mítoszt etimológiai magyarázatokkal látták el, amikor magától értetődöttsége megszűnt, úgy a képet allegorikusan kezdték értelmezni abban a pillanatban, ahogy evidencia-jellegét elveszítette... Amint a filozófiai gondolkodás öntudatra ébredt, az allegorikus magyarázatokkal ellátott mítikus ábrázolások megjelentek az ikonográfiai és irodalmi kritikában.” (Hinks) (Jan Białostocki: Ikonográfia. In: Pál József (szerk.): *Az ikonológia elmélete*. Ikonológia és műértelmezés 1. Szeged. 1997. 228.)

e) Dualista szemlélet

- A mitológiai szimbólumok hasznos. ill. káros dolgokat jelölhetnek. Az egész világmodell szemantikája 20–25 pár ellentétes ismérvvel leírható. Ez a mítoszok **dualizmusa**: a mítoszok a világot **bináris oppozíciókkal** írják le. Ezek lehetnek: térbeliek (fent-lent, ég-föld-alvilág, jobb-bal, kelet-nyugat, észak-dél), időbeliek (nappal- éjszaka, tavasz-ősz, nyár-tél), színekre vonatkozó (fehér-fekete, vörös- fekete), társadalmi jellegűek (férfi-nő, öreg-fiatal, ősök-utódok, saját-idegen, közeli-távoli, főtt-nyers), általánosabb érvényűek (szakrális-világi, kozmoszhoz tartozó-káoszhoz tartozó). Sokak szerint a dualisztikus szemlélet gyökere az emberi pszichikum sajátosságában, a gyermeklélektanban rejlik; ez a legegyszerűbb érzékelési mód. A dualisztikus mítoszokban a mitológiai lényeg kerül konfliktusba, de a szembenálló princípiumok között mindig egyensúly van.

- A világerzékelés dualista szemléletén alapul **a strukturalista módszer** a nyelvészetben (Ferdinand de Saussure) és az etnológiában (Claude Lévi-Strauss).

Claude Lévi-Strauss (1908–2009) fontosabb művei:

1949 *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris [A rokonság elemi struktúrái]

1955 *Tristes Tropiques*. Paris (Magyarul: *Szomorú trópusok*. Bp., Európa Könyvkiadó, 1979.)

1958 *Anthropologie structurale*. Paris (Magyarul: *Strukturális antropológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.)

1962 *La pensée sauvage* [A vad gondolkodás]

1964–1971 *Mythologiques* (A sorozat négy műve: *Le cru et le cuit* [A nyers és a főtt], 1964.; *Du miel aux cendres* [A méztől a hamuig], 1967.; *L'origine des manières de table* [Az étkezési szokások eredete], 1968.; *L'homme nu*. [A meztelen ember], 1971.)

1971 A struktúra fogalma az etnológiában. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest, 261–276.